

(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचा मराठीमध्ये अनुवाद)

मुंबई येथील उच्च न्यायालयात

दिवाणी अपीलिय अधिकारक्षेत्र

रिट याचिका क्रमांक (एसटी) क्रमांक १५५७४/२०२५

ए बी सी

... याचिकाकर्ता

विरुद्ध

१. अंतर्गत तक्रार समिती

आकासा एअर द्वारा पॉश कायदा, २०१३

अंतर्गत स्थापन

२. आकासा एअर,

मुख्यालय : उर्मी इस्टेट, टॉवर ए,

१२ वा मजला, ९५ गणपतराव

कदम मार्ग, लोअर परेल (पश्चिम)

३. एक्स वाय झेड

... प्रतिवादी

सह

अंतरिम अर्ज क्रमांक ८०४०/२०२५

डब्ल्यूपीएसटी/१५५७४/२०२५ मध्ये याचिकाकर्त्यासाठी आणि आयए/८०४०/२०२५ मध्ये अर्जदारासाठी तेजस्विता नलवाडे (सोमंडी) यांच्या सूचनेवरून सुश्री अंकिता सिंघानिया, बुर्झिन सोमंडी, स्वाती चौधरी, युक्ती मित्ता, एरियाना सोमंडी.

प्रतिवादी क्रमांक १ आणि २ कडून ट्राय लीगल यांच्या सूचनेवरून सुश्री पायल चटर्जी, सुचिता चौधरी आणि प्रणय तुतेजा.

प्रतिवादी क्रमांक ३ साठी श्री. राजेंद्र मिश्रा त्यांच्यासोबत सौरभ मिश्रा.

न्यायमंच : न्यायमूर्ती श्री. एन. जे. जमादार

राखून ठेवल्याची तारीख : ४ सप्टेंबर २०२५

अधिघोषित केल्याची तारीख : ३ नोव्हेंबर २०२५

न्यायनिर्णय :-

१. न्यादेश. न्यादेशावर त्वरित उत्तर मागविण्यात आले आणि पक्षकारांच्या विद्वान वकिलांच्या संमतीने, अंतिम सुनावणी घेण्यात आली.

२. भारतीय संविधानाच्या कलम २२६ आणि २२७ अंतर्गत या याचिकेद्वारे, याचिकाकर्ता प्रतिवादी क्रमांक ३ ने केलेल्या तक्रारीची चौकशी करण्यासाठी प्रतिवादी क्रमांक २ ने स्थापन केलेल्या अंतर्गत तक्रार समिती ("आयसीसी") ("आर १") ने दिनांक १२ फेब्रुवारी २०२५ रोजी सादर केलेला अंतिम अहवाल रद्द करण्याची आणि बाजूला सारण्याची मागणी करतो, आणि प्रतिवादी क्रमांक १ ला नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे पालन करून आणि याचिकाकर्त्याला सुनावणीची प्रभावी संधी देऊन नव्याने चौकशी करण्याचे निर्देश देण्याची मागणी करतो.

३. याचिकाकर्त्याने याचिकेचा अंतिम निकाल लागेपर्यंत आक्षेपित अंतिम अहवालातील शिफारशींच्या अंमलबजावणीला स्थगिती देण्याची मागणी करणारा अंतरिम अर्ज देखील दाखल केला आहे.

४. प्रतिवादी क्रमांक २ च्या वतीने एक प्राथमिक उत्तराचे प्रतिज्ञापत्र दाखल करण्यात

आले आहे, ज्यात इतर गोष्टींबरोबरच, भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २२६ अन्वये रिट याचिका प्रतिवादींविरूद्ध कायम ठेवण्यायोग्य नाही, जे खाजगी संस्था आहेत आणि याचिकाकर्त्याकडे कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या लैंगिक छळाच्या कलम १८ अंतर्गत अपील प्राधिकरणासमोर अपील करण्यास दाखल करण्याचा एक प्रभावी वैधानिक उपाय आहे (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) अधिनियम, २०१३ ("पॉश कायदा"). प्रतिवादी क्रमांक २ यांनीही गुणवत्तेवर याचिका लढवली आहे.

५. याचिकेच्या कायम ठेवण्याच्या पैलूवर प्रतिवादींनी मांडलेल्या प्रतिकाराच्या स्वरूपाच्या पार्श्वभूमीवर, अंतरिम दिलाशाच्या अर्जासह याचिकेवर सुनावणी करणे योग्य मानले जाते. जर न्यायालय असा निष्कर्ष काढत असेल की याचिका स्वतःच कायम ठेवण्यायोग्य नाही, तर प्रकरणाच्या गुणवत्तेवर आणि अंतरिम दिलाशाच्या अर्जावर विस्तृत विचार करणे आवश्यक नाही. त्यानुसार, पक्षकारांची दखल घेण्यात आली आणि त्यांचे म्हणणे काही प्रमाणात ऐकले गेले.

पार्श्वभूमी:

६. अनावश्यक गोष्टी वगळून, पार्श्वभूमीची तथ्ये खालीलप्रमाणे नमूद केली जाऊ शकतात :

६.१ प्रतिवादी क्रमांक २ ही एक खाजगी विमान कंपनी आहे. याचिकाकर्त्याला प्रतिवादी क्रमांक २ सह कॅप्टन म्हणून नियुक्त केले गेले आहे. प्रतिवादी क्रमांक ३ ला

प्रशिक्षणार्थी कॅप्टन म्हणून नियुक्त करण्यात आले. याचिकाकर्त्याला प्रतिवादी क्र. ३ च्या प्रशिक्षणाची देखरेख करण्याचे कर्तव्य देण्यात आले होते.

६.२ दिनांक २४ नोव्हेंबर २०२४ रोजी, प्रतिवादी क्रमांक ३ ने याचिकाकर्त्याविरुद्ध तक्रार केली, ज्यामध्ये याचिकाकर्त्याने केलेल्या वर्तनाच्या आणि केलेल्या टिप्पण्यांच्या उदाहरणांची यादी उलगडली होती, ज्यामुळे प्रतिवादी क्रमांक ३ साठी अस्वस्थता निर्माण झाली आणि व्यावसायिक शिक्षण वातावरण अपवित्र झाले.

६.३ आयसीसी (आर १) ने चौकशी सुरू केली. तक्रारीची एक प्रत याचिकाकर्त्याला देण्यात आली. त्यांनी आयसीसीला (आर १) लेखी उत्तर दिले. आयसीसी (आर १) ने तक्रारदार (आर ३), याचिकाकर्ता आणि पीके (डब्ल्यू १), एजी (डब्ल्यू २) आणि डीएफ (डब्ल्यू ३) या तीन साक्षीदारांची तपासणी केली.

६.४ पुरावे आणि सामग्रीचे मूल्यांकन केल्यानंतर, प्राथमिक चौकशी अहवाल तयार करण्यात आला आणि निष्कर्ष दिनांक २० जानेवारी, २०२५ रोजी तक्रारदार (आर ३) आणि याचिकाकर्त्यासोबत सामायिक करण्यात आले. याचिकाकर्त्याने आयसीसी (आर १) द्वारे नोंदविलेल्या निष्कर्षांना विरोध केला. याचिकाकर्ता कोणतेही नवीन प्रतिनिधित्व करण्यास किंवा ते सिद्ध करण्यास असमर्थ होता आणि याचिकाकर्त्याने उपस्थित केलेले सर्व मुद्दे आधीच विचारात घेतले गेले आहेत हे नोंदवून, आयसीसी (आर १) ने दिनांक १२ फेब्रुवारी २०२५ च्या त्यांच्या अंतिम आदेशानुसार, इतर गोष्टींबरोबरच, खालील

शिफारसी केल्या आहेत :

(अ) सर्व सहकाऱ्यांना आरामदायक वाटण्याचे महत्त्व स्पष्ट करणारे आणि कामाच्या ठिकाणी नेहमीच समवयस्क, सहकारी आणि प्रशिक्षणार्थीसह नेहमीच व्यावसायिकपणे वागण्याचे महत्त्व स्पष्ट करणारे अंतिम चेतावणी पत्र जारी केले जावे आणि याचिकाकर्त्याने व्यावसायिक आणि परिपक्व कामाचे वातावरण सुलभ केले पाहिजे, व्यक्तीसाठी आदर आणि सन्मानाची मूल्ये मजबूत केली पाहिजेत.

(ब) याचिकाकर्त्याला रीफ्रेशर प्रशिक्षण म्हणून पॉशच्या लर्निंग मॉड्यूलमधून जाणे आवश्यक आहे.

(क) याचिकाकर्ता या अहवालाच्या तारखेपासून सहा महिन्यांच्या कालावधीसाठी कोणत्याही अपग्रेडसाठी पात्र असणार नाही.

(ड) याचिकाकर्त्याचे कर्मचारी अवकाश प्रवास लाभ अंतिम चेतावणी पत्र जारी केल्याच्या तारखेपासून ४५ दिवसांच्या कालावधीसाठी रद्द केले जातील.

७. प्रतिवादी क्रमांक १ ने स्वीकारलेल्या प्रक्रियेमुळे अधिक व्यथित होऊन, याचिकाकर्त्याने रिट अधिकारक्षेत्राचा वापर केला आहे.

आव्हानाचे मुद्दे / कारणे :

८. आव्हानाचे मुख्य कारण असे आहे की प्रतिवादी क्रमांक १ पॉश नियम, २०१३ च्या नियम ७ अंतर्गत नमूद केलेल्या नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे काटेकोरपणे पालन करून चौकशी करण्यास कायदेशीररित्या बांधील होता, प्रक्रियात्मक निष्पक्षता आणि वैधानिक जबाबदाऱ्या. तथापि, प्रतिवादी क्रमांक १ ने केलेल्या चौकशीत गंभीर प्रक्रियात्मक उल्लंघनांचा भंग झाला. सर्वप्रथम, याचिकाकर्त्याच्या साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्याचा अधिकार पूर्णपणे नाकारला गेला ज्यांच्या विधानांवर प्रतिवादी क्रमांक १ ने निष्कर्ष काढले होते. साक्षीदारांची उलटतपासणी घेण्याची संधी नाकारणे हे नैसर्गिक न्याय आणि निष्पक्षतेच्या मूलभूत तत्वांचे उल्लंघन आहे. थोडक्यात, ऑडी अल्टरम पार्टम (दुसरीही बाजू ऐका) च्या तत्वाचे उघडपणे उल्लंघन केले गेले. दुसरे म्हणजे, याचिकाकर्त्याला वैयक्तिक सुनावणीची संधी दिली गेली नाही आणि संपूर्ण चौकशी केवळ लेखी युक्तिवादाच्या आधारे घेण्यात आली. तिसरे म्हणजे, आक्षेपित शिफारसींमध्ये वस्तुनिष्ठ तर्क, विश्लेषण आणि संबंधित सामग्रीचा विचार करण्याच्या आवश्यक गुणांचा अभाव आहे. तक्रारदाराने उपस्थित केलेले वाद आंधळेपणाने स्वीकारले गेले आणि याचिकाकर्त्याने उपस्थित केलेले मुद्दे कोणताही विचार न करता अन्यायकारकपणे फेटाळण्यात आले. याचिकाकर्त्याला त्याच्या बचावासाठी साक्षीदाराची तपासणी करण्याची संधीही नाकारण्यात आली. गोपनीयतेचा भंग झाल्याचा आरोपही करण्यात आला आहे.

९. प्राथमिक उत्तराच्या प्रतिज्ञापत्रात, प्रतिवादी क्रमांक २ नियोक्त्याने रिट याचिकेच्या कायम ठेवण्याचा मुद्दा उपस्थित करण्याव्यतिरिक्त उपरोक्त युक्तिवादांना विरोध केला आहे.

१०. मी याचिकाकर्त्याचे विद्वान वकील श्रीमती अंकिता सिंगानिया, प्रतिवादी क्रमांक १ आणि २ चे विद्वान वकील श्रीमती पायल चॅटर्जी आणि प्रतिवादी क्रमांक ३ चे विद्वान वकील श्री. मिश्रा यांचे युक्तिवाद ऐकले आहेत.

युक्तिवाद :

११. याचिकाकर्त्याचे विद्वान वकील सिंगानिया यांनी सादर केले की चौकशी आणि परिणामी शिफारशी नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे आणि न्यायालयीन प्रक्रियेच्या मूलभूत तत्वांचे सर्वात स्पष्ट उल्लंघन करतात. तक्रारदाराच्या साक्षीदाराची उलटतपासणी घेण्याची संधी नाकारणे हे आरोपांची सत्यता आणि सत्यता तपासण्याच्या याचिकाकर्त्याच्या मूलभूत अधिकाराचे सर्वात घातक उल्लंघन होते.

१२. याचिकाकर्त्याने "दिनांक १ डिसेंबर, २०२४ रोजीच्या ईमेलला अंतरिम उत्तर" म्हणून संबोधित केलेल्या संवादाकडे न्यायालयाचे लक्ष वेधले गेले, ज्यामध्ये याचिकाकर्त्याने याचिकाकर्त्याचे निर्दोषत्व सिद्ध करण्यासाठी तक्रारदारासह तक्रारदाराची उलटतपासणी घेण्याची व्यवस्था करण्याचे आवाहन केले होते. या निवेदनाद्वारे, याचिकाकर्त्याने वैयक्तिक सुनावणी देण्याची विनंती देखील केली होती. तरीही,

याचिकाकर्त्याला तक्रारदार आणि साक्षीदारांची उलटतपासणी घेण्याची संधी देण्यात आली नाही किंवा वैयक्तिक सुनावणी दिली गेली नाही. नैसर्गिक न्यायाच्या मूलभूत तत्वांचे उल्लंघन लक्षात घेता, श्रीमती सिंगानिया आग्रह धरतील की, वैधानिक उपाय अस्तित्वात असूनही रिट अधिकार क्षेत्राचा वापर करण्यास कोणतीही बंदी नाही. म्हणूनच, याचिकेच्या कायम ठेवण्याबाबतचे आव्हान कोणत्याही विचारात घेण्यास पात्र नाही.

१३. ज्या प्रकरणांमध्ये नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे उल्लंघन करून आक्षेपित आदेश पारित केला गेला आहे, तेथे रिट अधिकारक्षेत्राचा वापर करताना स्वतः वर लादलेल्या संयमाचा नियम, जेथे पर्यायी उपाय उपलब्ध आहे, न्यायालयाला रिट अधिकार क्षेत्र वापरण्यापासून रोखत नाही, या युक्तिवादाला पुष्टी देण्यासाठी, श्रीमती सिंगानिया यांनी सर्वोच्च न्यायालयाच्या घनश्याम मिश्रा अँड सन्स प्रायव्हेट लिमिटेड अधिकृत स्वाक्षरीकर्ता विरुद्ध एडलवाईस असेट रिकन्स्ट्रक्शन कंपनी लिमिटेड द्वारे संचालक आणि इतरांद्वारे ((२०२१) ९ सर्वोच्च न्यायालयातील प्रकरणे ६५७) मधील तीन-न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या निर्णयावर विसंबून राहिल्या.

१४. श्रीमती सिंगानिया यांनी सादर केले की साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्याची संधी हा गुन्हेगाराचा सर्वात मौल्यवान अधिकार आहे. साक्षीदारांची उलटतपासणी घेण्याची संधी नाकारल्यामुळे आणि वैयक्तिक सुनावणीमुळे चौकशी आणि अशा

चौकशीत सादर करण्यात आलेले निष्कर्ष पूर्णपणे खराब झाले. प्राध्यापक बिद्युग चक्रवर्ती विरुद्ध दिल्ली विद्यापीठ आणि इतर ((डब्ल्यूपी(सी) क्र.८२२६/२००७ दिनांक २९/५/२००९) प्रकरणात दिल्ली उच्च न्यायालयाच्या निकालावर विसंबन ठेवण्यात आले होते.

१५. श्रीमती सिंघानिया यांनी पुढे विनंती केली की, रिट अधिकारक्षेत्राचा वापर करताना, न्यायालयाने स्वतःला खात्री करून घ्यावी की समितीने लैंगिक छळाच्या तक्रारीची चौकशी नियमांनुसार केली आहे आणि संबंधित कर्मचाऱ्याला त्याचे स्थान सिद्ध करण्याची आणि त्याचे निर्दोषत्व सिद्ध करण्याची वाजवी संधी होती . यासाठी त्यांनी, ऑरिलियानो फर्नांडिस विरुद्ध गोवा सरकार आणि इतर (२०२४) १ सर्वोच्च न्यायालय प्रकरणे ६३२) या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालावर भर दिला.

१६. शेवटी, श्रीमती सिंघानिया यांनी सादर केले की, प्रतिवादी क्रमांक १ ते ३ हे खाजगी पक्ष आहेत ही वस्तुस्थिती रिट याचिकेच्या कायम ठेवण्याच्या पैलूवर एकमेव निर्धारक असू शकत नाही. जर हे सिद्ध केले जाऊ शकते की प्रतिवादी क्रमांक १ आणि २ सार्वजनिक कर्तव्ये पार पाडत आहेत आणि त्यांनी सार्वजनिक कायद्याच्या घटकाचा समावेश असलेल्या जनतेसाठी कर्तव्य आणि कर्तव्य दिले आहे , तर रिट याचिका खाजगी संस्थांविरुद्ध देखील कायम ठेवण्यायोग्य आहे . या युक्तिवादाला पुष्टी देण्यासाठी, श्रीमती सिंघानिया यांनी सुश्री एक्स विरुद्ध अंतर्गत तक्रार समिती च्या

((डब्ल्यूपी/८१२७/२०१९, दि.३०/९/२०२४) प्रकरणात कर्नाटक उच्च न्यायालयाच्या निर्णयावर भर दिला.

१७. या विरोधात, प्रतिवादी क्रमांक १ आणि २ चे विद्वान वकील श्रीमती चॅटर्जी यांनी ठामपणे सादर केले की अपीलच्या वैधानिक प्रभावी उपायांच्या उपलब्धतेच्या दृष्टीने याचिका कायम ठेवण्यायोग्य नाही आणि प्रतिवादी रिट अधिकारक्षेत्रात उत्तरदायी नाहीत. पहिल्या मुद्द्यावर, श्रीमती चॅटर्जी यांनी सादर केले की, प्रक्रियेच्या उल्लंघनाची सर्व कारणे कायदेशीरपणे विनंती केली जाऊ शकतात आणि अपीलीय प्राधिकरणाद्वारे आक्षेपित शिफारशींविरुद्ध अपीलामध्ये विचार केला जाऊ शकतो. अशा प्रकारे, स्पष्ट वैधानिक उपायांच्या पार्श्वभूमीवर आक्षेपित शिफारशी रद्द करण्याची आणि बाजूला सारण्याची विनंती मान्य केली जाऊ शकत नाही.

१८. हे सादर केले गेले होते की या न्यायालयाने सातत्याने असे मत मांडले आहे की पॉश कायद्याच्या कलम १८ अंतर्गत अपीलीय उपाय उपलब्ध असल्यास, न्यायालयाने रिट याचिकेवर विचार करण्यापासून परावृत्त केले पाहिजे. *अँड्रिया परेरा विरुद्ध गोवा सरकार* द्वारा मुख्य सचिव आणि इतर, ((डब्ल्यूपी/१६७/२०२४, दि.२८/२/२०२४) या प्रकरणात पारित केलेल्या दिनांक २० फेब्रुवारी २०२४ रोजीच्या आदेशानुसार निर्णय घेण्यात आला ज्यामध्ये असे स्पष्ट केले गेले होते की स्वतः च्या लादलेल्या निर्बंधातून बाहेर पडण्याचे औचित्य सिद्ध करणाऱ्या विशेष कारणांच्या अनुपस्थितीत, रिट

अधिकारक्षेत्राचा वापर करणाऱ्या पक्षाला अपीलीय उपायांकडे वळविले जाणे आवश्यक आहे.

१९. प्रतिवादी रिट अधिकारक्षेत्रात उत्तरदायी नसल्याच्या दुसऱ्या मुद्द्यावर, श्रीमती चॅटर्जी यांनी असे सादर केले जेव्हा रिट याचिका दाखल केली गेली तेव्हा प्रतिवादीपैकी एकाविरुद्ध रिट याचिका कायम ठेवण्यायोग्य होती, परंतु, त्यानंतर, उक्त प्रतिवादीने सरकार किंवा सरकारच्या साधनाच्या वर्णनाचे उत्तर देणे थांबवले, रिट अधिकारक्षेत्राचा वापर केला जाऊ शकत नाही. श्रीमती चॅटर्जी यांनी आर. एस. मदिरेडुी आणि अन्य विरुद्ध भारतीय संघ आणि इतर (२०२४ एससीसी ऑनलाइन एससी १६५) खटल्यातील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालावर खूप विश्वास ठेवला.

२०. या प्रकरणात, विचारार्थ उद्धवलेला प्रश्न असा होता की, रिट याचिका, संस्थेच्या तारखेला कायम ठेवण्यायोग्य असल्या तरी, एअर इंडिया लिमिटेडच्या खाजगीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर त्या याचिकांवर अंतिम सुनावणी झाल्याच्या तारखेपर्यंत कायम राहतील का. या न्यायालयाच्या खंडपीठाने असे म्हटले आहे की एअर इंडिया लिमिटेडच्या खासगीकरणासह, भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २२६ अंतर्गत एअर इंडिया लिमिटेडला रिट जारी करण्याचे उच्च न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र, विशेषतः नियोक्ता म्हणून त्याच्या भूमिकेत टिकून राहिले नाही आणि अशा प्रकारे, रिट याचिका निकाली काढण्यात आल्या. सर्वोच्च न्यायालय आणि विविध उच्च न्यायालयांच्या मागील

निर्णयांची घोषणा केल्यानंतर, सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की एकदा एअर इंडिया लिमिटेड भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १२ च्या अर्थानुसार राज्याच्या व्याख्येद्वारे समाविष्ट होणे बंद झाले की, ते भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २२६ अंतर्गत रिट अधिकारक्षेत्राच्या अधीन असू शकत नाही.

२१. श्रीमती सुश्री चॅटर्जी यांनी पुढे असे म्हटले की, सुश्री एक्स (सुप्रा) च्या बाबतीत कर्नाटक उच्च न्यायालयाच्या निर्णयावर अवलंबून राहणे याचिकाकर्त्याला मदत करत नाही कारण त्या प्रकरणात, याचिकाकर्त्याने उच्च न्यायालयात याचिकाकर्त्याच्या अनुपालनाची चौकशी करण्यासाठी अंतर्गत तक्रार समितीकडे रिट मागितली होती कारण त्यामध्ये प्रतिवादींनी अशी भूमिका घेतली होती की तक्रारीची चौकशी करण्याचे अधिकार त्यांच्याकडे नाहीत, कारण ज्या ड्रायव्हरविरुद्ध तक्रार करण्यात आली होती तो ओलाचा कर्मचारी नव्हता.

२२. श्रीमती चॅटर्जी यांनी पुढे सादर केले की, प्रतिवादी क्रमांक १ (वर उद्धृत) यांनी केलेल्या अंतिम शिफारसी या टप्प्यावर लागू झाल्या आहेत, या टप्प्यावर, याचिकेवर विचार करण्याचे कोणतेही औचित्य नाही.

२३. प्रतिवादी क्रमांक ३ - तक्रारदाराचे विद्वान वकील श्री. मिश्रा यांनी सुश्री चॅटर्जी यांच्या युक्तिवादाला पूरक युक्तिवाद केले.

२४. श्रीमती सिंगानिया यांनी या मुद्द्यावर असे सादर करून या मुद्द्यात भाग घेतला,

की या याचिकेत, याचिकाकर्त्याने गुणवत्तेवर आक्षेपित शिफारसींना विरोध केला नाही. चौकशीच्या आयोजनातील आणि अंतिम शिफारसी सादर करणे ही एकूण प्रक्रियात्मक अनियमितता आहे जी रिट अधिकारक्षेत्र लागू करण्याचे कारण देते. हे सादर केले गेले होते की याचिकाकर्त्याला अपग्रेडपासून रोखण्यासाठी प्रतिवादी क्रमांक १ ने केलेल्या शिफारशींमुळे याचिकाकर्त्याला अपरिवर्तनीय पूर्वग्रहाचा सामना करावा लागला आहे. अहवालाच्या संप्रेषणामुळे याचिकाकर्त्याची एका प्रतिष्ठित पदावर नियुक्ती होण्याची शक्यता कमी झाली आहे. म्हणूनच, त्यात नमूद केलेल्या वेळेच्या ओघात शिफारशी निरुपद्रवी असल्याचे म्हटले जाऊ शकत नाही.

विचार :

खाजगी संस्थांविरुद्ध रिट याचिकेची ग्राह्यता :

२५. निःसंशयपणे, कलम २२६ ची भाषा व्यापक अर्थाची आहे. जर "कोणत्याही व्यक्तीला किंवा अधिकाराला" या शब्दांचा शब्दशः अर्थ लावला गेला तर खाजगी व्यक्तींविरुद्ध देखील रिट जारी केली जाऊ शकते. त्याचप्रमाणे, "इतर कोणत्याही हेतूसाठी" या शब्दाचा शब्दशः अर्थ लावल्यास, रिट न्यायालयाला कोणत्याही हेतूसाठी, अगदी खाजगी विवादांचे निराकरण करण्यासाठीही रिट जारी करण्याचा अधिकार असेल. तथापि, या अभिव्यक्तींचा अशा शाब्दिक पद्धतीने अर्थ लावला गेला नाही. निर्णयांच्या कॅटेनाद्वारे, हे दृढपणे स्पष्ट केले जाते की एक रिट राज्य किंवा राज्याच्या

साधनांच्या विरोधात असेल आणि जेव्हा अशी खाजगी संस्था सार्वजनिक कार्य करते किंवा सार्वजनिक कायदा घटकाचा समावेश असलेले सार्वजनिक कर्तव्य पार पाडते.

२६. आंदी मुक्ता सद्गुरु श्री मुक्ताजी वंदास स्वामी सुवर्ण जयंती महोत्सव स्मारक ट्रस्ट आणि इतर विरुद्ध व्ही. आर. रुदानी आणि इतर च्या ((१९८९) २ सर्वोच्च न्यायालयातील प्रकरणे ६९१) खटल्यात, सर्वोच्च न्यायालयाने "अधिकार" या शब्दाचा अर्थ खालीलप्रमाणे स्पष्ट केला :

"२०. अनुच्छेद २२६ मध्ये वापरल्या जाणाऱ्या "अधिकार" या शब्दाला, अनुच्छेद १२ मधील शब्दापेक्षा उदारमतवादी अर्थ प्राप्त करणे आवश्यक आहे. कलम १२ केवळ कलम ३२ अन्वये मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीच्या उद्देशाने संबंधित आहे. कलम २२६ उच्च न्यायालयांना मूलभूत हक्कांच्या तसेच गैर-मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी रिट जारी करण्याचे अधिकार प्रदान करते. म्हणूनच, अनुच्छेद २२६ मध्ये वापरलेले "कोणतीही व्यक्ती किंवा अधिकार" हे शब्द केवळ राज्याच्या वैधानिक प्राधिकरणांपुरते आणि साधनांपुरते मर्यादित नाहीत . ते सार्वजनिक कर्तव्य बजावणाऱ्या इतर कोणत्याही व्यक्ती किंवा संस्थेचा समावेश करू शकतात. संबंधित शरीराचे स्वरूप फारसे समर्पक नाही. त्या व्यक्तीने किंवा अधिकाराने प्रभावित पक्षाला देय असलेल्या सकारात्मक

दायित्वाच्या प्रकाशात कर्तव्याचा न्याय केला पाहिजे. कर्तव्य कोणत्याही मार्गाने लादले गेले असले तरी, जर सकारात्मक जबाबदारी अस्तित्वात असेल तर परमादेश नाकारला जाऊ शकत नाही."

(जोर दिला आहे)

२७. कलम २२६ मध्ये वापरलेले 'कोणतीही व्यक्ती किंवा अधिकार' हे शब्द केवळ वैधानिक प्राधिकरण किंवा राज्याच्या साधनांपुरते मर्यादित नाहीत, यावर सर्वोच्च न्यायालयाने भर दिला आहे. ते सार्वजनिक कर्तव्य बजावणाऱ्या इतर कोणत्याही व्यक्ती किंवा संस्थेचा समावेश करू शकतात. शरीराचे स्वरूप हे अस्तित्वावर लादलेल्या कर्तव्याच्या स्वरूपाइतके समर्पक नसते.

२८. फेडरल बँक लिमिटेड विरुद्ध सागर थॉमस आणि इतरांच्या ((२००३) १० सर्वोच्च न्यायालयातील प्रकरणे ७३३) बाबतीत, सर्वोच्च न्यायालयाने मागील निर्णयांची जाहिरात केल्यानंतर भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २२६ अंतर्गत ज्यांच्याविरुद्ध रिट याचिका दाखल केली जाऊ शकते अशा संस्थांना वगळले. परिच्छेद १८ मधील निरीक्षणे खालीलप्रमाणे आहेत :

"१८. वर नमूद केलेल्या निर्णयांवरून, जी स्थिती उद्भवते ती अशी आहे की भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २२६ अन्वये रिट याचिका (i) राज्य (सरकार) विरुद्ध कायम ठेवली जाऊ शकते; (ii) अधिकार; (iii) एक

वैधानिक संस्था; (iv) राज्याचे साधन किंवा एजन्सी; (v) एक कंपनी जी राज्याच्या मालकीची आणि वित्तपुरवठा करते; (vi) राज्य निधीवर मोठ्या प्रमाणात चालणारी खाजगी संस्था; (vii) सार्वजनिक कर्तव्य किंवा सार्वजनिक स्वरूपाची सकारात्मक जबाबदारी पार पाडणारी खाजगी संस्था (viii) एखाद्या व्यक्तीने किंवा कोणत्याही कायद्याखाली कोणतेही कार्य पार पाडण्यासाठी जबाबदार असलेली एखादी व्यक्ती, तिला असे वैधानिक कार्य करण्यास भाग पाडणे."

(जोर दिला आहे)

२९. सेंट मेरी एज्युकेशन सोसायटी आणि अन्य विरुद्ध राजेंद्र प्रसाद भार्गव आणि इतर ((२०२३) ४ सर्वोच्च न्यायालयातील प्रकरणे ४९८) प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने खालीलप्रमाणे प्रस्ताव उघडकीस आणला :

"७५.१ घटनेच्या अनुच्छेद २२६ अंतर्गत अर्ज सार्वजनिक कर्तव्ये किंवा सार्वजनिक कार्ये पार पाडणाऱ्या एखाद्या व्यक्तीविरुद्ध किंवा संस्थेविरुद्ध कायम ठेवण्यायोग्य आहे . सार्वजनिक कर्तव्य एकतर वैधानिक किंवा अन्यथा असू शकते आणि जेथे ते अन्यथा आहे, तेथे सार्वजनिक कायदा घटकाचा समावेश असलेल्या सार्वजनिक कर्तव्याचे किंवा कर्तव्याचे पालन करणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे, सार्वजनिक

कार्य पार पाडण्याची खात्री करण्यासाठी, हे स्थापित केले पाहिजे की संस्था किंवा व्यक्ती सार्वजनिक किंवा त्यातील एका भागाच्या सामूहिक फायद्यासाठी ते साध्य करण्याचा प्रयत्न करीत होती आणि तसे करण्याचा अधिकार जनतेने स्वीकारला पाहिजे.

(जोर दिला आहे)

३०. या प्रकरणात, निर्विवादपणे प्रतिवादी क्रमांक २, याचिकाकर्त्याचा नियोक्ता, एक खाजगी उपक्रम आहे, किंवा त्या प्रकरणासाठी, प्रतिवादींपैकी कोणीही भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १२ अंतर्गत राज्य किंवा राज्याच्या साधनांच्या वर्णनाचे उत्तर देत नाही. अशा प्रकारे समोर येणारा प्रश्न हा आहे की, या प्रकरणाच्या वस्तुस्थितीत, रिट विरुद्ध आहे की नाही प्रतिवादी क्रमांक १ आणि २ या आधारावर ते होते सार्वजनिक कार्य करणे किंवा सार्वजनिक कर्तव्य पार पाडणे. सुश्री सिंगानिया यांच्या युक्तिवादाचा जोर असा होता की आयसीसी (आर १) सार्वजनिक कायदा घटकाचा समावेश असलेले वैधानिक कर्तव्य पार पाडत आहे आणि म्हणूनच, प्रतिवादी क्रमांक १ ची कृती, विशेषतः, रिट अधिकारक्षेत्रात उत्तरदायी आहे.

३१. सुश्री एक्स (सुप्रा) च्या बाबतीत, ज्यावर सुश्री सिंगानिया यांनी विश्वास ठेवला होता, कर्नाटक उच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की लैंगिक छळाच्या तक्रारीची चौकशी करण्यासाठी आणि पॉश कायद्याच्या तरतुदींनुसार पुढील कारवाई करण्यासाठी अंतर्गत तक्रार समिती स्थापन करण्यासाठी नियोक्त्यावर लादलेल्या वैधानिक

दायित्वाच्या प्रकाशात, नियोक्त्याने मोठ्या प्रमाणात जनतेबद्दल कर्तव्य किंवा कर्तव्य दिले आहे. अशा प्रकारे, नियोक्ता आणि नियोक्त्याने स्थापन केलेल्या आयसीसीने असे म्हटले आहे की ते "सार्वजनिक कायदा घटक" समाविष्ट असलेले कोणतेही सार्वजनिक कर्तव्य पार पाडत नाहीत, ज्यामुळे ते भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २२६ ला अनुत्तरदायी बनतात.

३२. उपरोक्त निर्णयाचे या प्रकरणातील तथ्यांच्या पार्श्वभूमीवर मुल्यांकन करणे आवश्यक आहे. वर नमूद केल्याप्रमाणे, नियोक्ता आणि नियोक्त्याने स्थापन केलेल्या आयसीसीने याचिकाकर्त्याने ड्रायव्हरविरुद्ध केलेल्या लैंगिक छळाच्या तक्रारीची चौकशी करण्यास नकार दिल्यामुळे ही याचिका उद्धवली, कारण ड्रायव्हर ओलाचा "कर्मचारी" नसल्यामुळे त्यांना तक्रारीची चौकशी करण्याचा अधिकार नाही. म्हणूनच, कायद्याच्या उपरोक्त उच्चाराचा अर्थ असा लावला जाऊ शकत नाही की ज्या तथ्यात्मक पार्श्वभूमीवर तो सादर केला गेला होता.

३३. माझ्या विचारानुसार, अशा प्रकरणांमध्ये फरक करणे आवश्यक आहे जिथे आयसीसी पॉश कायदा आणि त्यातील नियमांच्या तरतुदीनुसार लैंगिक छळाच्या तक्रारीची चौकशी करण्यासाठी वैधानिक कर्तव्य पार पाडण्यास नकार देते आणि त्याद्वारे वैधानिक राजवटीद्वारे तयार केलेल्या मोठ्या प्रमाणात जनतेप्रति आपले कर्तव्य आणि कर्तव्य पार पाडण्यात अपयशी ठरते. आणि अशी प्रकरणे जिथे आयसीसीने कायद्यातील तरतुदी आणि नैसर्गिक न्यायाच्या नियमांशी आणि तत्वांशी सुसंगत

नसलेली चौकशी केली आहे. नंतरच्या प्रकरणात, प्रक्रियेचे उल्लंघन किंवा अधिकारक्षेत्राचे उल्लंघन, किंवा त्या बाबतीत, निष्कर्षामधील विकृती, अशा बाबी असतील ज्या अपीलपीठ प्राधिकरणासमोर कायदेशीरपणे उपस्थित केल्या जाऊ शकतात. आयसीसीने नोंदविलेल्या निष्कर्षांची कायदेशीरता, औचित्य आणि अचूकता अपीलपीठ प्राधिकरणाद्वारे तपासली जाईल. चुकीचा शोध किंवा कार्यपद्धतीतील दोष म्हणजे सार्वजनिक कर्तव्य पार पाडण्यात अपयशी ठरणे असे नाही. सर्वोत्तम, ती अधिकारक्षेत्रात एक त्रुटी असेल. अशा प्रकारे, मी याचिकाकर्त्याच्या वतीने सादर केलेल्या निवेदनांना मान्यता देण्यास इच्छुक नाही की, या प्रकरणाच्या तथ्यांनुसार, भारताच्या संविधानाच्या अनुच्छेद २२६ अंतर्गत रिट याचिका प्रतिवादी क्रमांक १ विरुद्ध कायम ठेवण्यायोग्य असेल कारण ती सार्वजनिक कर्तव्य पार पाडत होती.

पर्यायी उपायांच्या पार्श्वभूमीवर याचिकेची ग्राह्यता :

३४. हे मला नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे पालन करण्यात अपयशी ठरल्याबद्दल आक्षेपित आदेशाला आव्हान देण्याच्या मुख्य कारणाकडे घेऊन जाते. पॉश कायद्याच्या योजनेअंतर्गत, आयसीसीने केलेली शिफारस या कायद्याच्या कलम १८ अंतर्गत स्थापन केलेल्या अपीलपीठ प्राधिकरणाकडे अपील करण्याच्या अधीन आहे. पर्यायी उपायांचे अस्तित्व, हे चांगल्या प्रकारे निश्चित केले गेले आहे, रिट अधिकारक्षेत्राच्या वापरावर एक स्वयं-लादलेला प्रतिबंध आहे. कायद्यातील ही एक सुस्थापित स्थिती आहे की, पर्यायी उपायांची उपलब्धता असूनही, रिट न्यायालयाला न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या

अधिकारापासून वंचित केले जात नाही आणि ते पूर्ण रिट अधिकारक्षेत्राचा वापर करू शकते. पर्यायी उपाय उपलब्ध असूनही, रिट न्यायालय ज्या परिस्थितीत अधिकारक्षेत्राचा वापर करू शकते ते देखील अनेक निकालांद्वारे सोडवले जातात. घनश्याम मिश्रा अँड सन्स (सुप्रा) प्रकरणात, ज्यावर सुश्री सिंघानिया यांनी अवलंबून राहिल्या होत्या, सर्वोच्च न्यायालयाने व्हर्लपूल कॉर्पोरेशन विरुद्ध रजिस्ट्रार ऑफ ट्रेड मार्क्स ((१९९८) ८ एससीसी १) प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयासह मागील निकालांचा संदर्भ घेतल्यानंतर असे म्हटले आहे की पर्यायी उपाय किमान तीन आकस्मिक परिस्थितीत अडथळा म्हणून काम करणार नाही असे सातत्याने मानले जात आहे :

"(१) जेथे कोणत्याही मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी रिट याचिका दाखल केली गेली आहे;

(२) जेथे नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वाचे उल्लंघन झाले आहे; आणि

(३) जिथे आदेश किंवा कार्यवाही पूर्णपणे अधिकारक्षेत्राबाहेर असते

किंवा कायद्याच्या तरतुदींना आव्हान दिले जाते."

३५. त्याच वेळी, न्यायालय या वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही की, सामान्यतः वैधानिक उपायांच्या अस्तित्वाच्या नियमाचे पालन करणे आवश्यक आहे कारण ते धोरण, सुविधा आणि विवेकबुद्धीचा नियम मानले जाते. अशा प्रकरणांमध्ये, जेथे वैधानिक अपील प्रदान केले जाते, विशेषतः ज्या कायद्यांतर्गत अधिकार आणि जबाबदाऱ्या तयार केल्या गेल्या आहेत आणि त्या अधिकार आणि दायित्वांच्या

अंमलबजावणीसाठी एक यंत्रणा प्रदान केली गेली आहे, अपीलच्या तरतुदीसह, रिट न्यायालय अपीलीय मंचाला बाजूला सारून, पूर्ण अधिकारक्षेत्राचा वापर करण्यात धीमे असेल.

३६. राधा कृष्ण इंडस्ट्रीज विरुद्ध हिमाचल प्रदेश सरकार आणि इतर ((२०२१) ६ सर्वोच्च न्यायालयातील खटले ७७१) च्या बाबतीत, सर्वोच्च न्यायालयाने पर्यायी उपाय अस्तित्वात असूनही रिट अधिकारक्षेत्राचा वापर करण्याच्या बाबतीत उद्धवलेल्या तत्त्वांचा सारांश खालीलप्रमाणे दिला :

“२७. कायद्याची जी तत्त्वे उदयास येतात ती अशी :

२७.१ संविधानाच्या अनुच्छेद २२६ अंतर्गत रिट जारी करण्याचा अधिकार केवळ मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठीच नव्हे तर इतर कोणत्याही हेतूसाठी देखील वापरला जाऊ शकतो;

२७.२ उच्च न्यायालयाला रिट याचिकेवर विचार न करण्याचा विवेक आहे. उच्च न्यायालयाच्या अधिकारावर घातलेल्या निर्बंधांपैकी एक म्हणजे जेथे पीडित व्यक्तीसाठी एक प्रभावी पर्यायी उपाय उपलब्ध आहे;

२७.३ पर्यायी उपायाच्या नियमाचे अपवाद उद्धवतात जेथे (अ) संविधानाच्या भाग III द्वारे संरक्षित मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी रिट याचिका दाखल केली गेली आहे; (ब) नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे उल्लंघन झाले आहे; (सी) आदेश किंवा कार्यवाही पूर्णपणे अधिकारक्षेत्राशिवाय आहे; किंवा (ड) एखाद्या

कायद्याच्या अधिकारांना आव्हान दिले जाते;

२७.४ एक पर्यायी उपाय स्वतःच उच्च न्यायालयाला घटनेच्या अनुच्छेद २२६ अंतर्गत त्याच्या अधिकारांपासून वंचित करत नाही, जरी सामान्यतः जेव्हा कायद्याद्वारे प्रभावी पर्यायी उपाय प्रदान केला जातो तेव्हा रिट याचिकेवर विचार केला जाऊ नये;

२७.५ जेव्हा एखादा अधिकार एखाद्या कायद्याद्वारे तयार केला जातो, जो स्वतः अधिकार किंवा दायित्व लागू करण्यासाठी उपाय किंवा प्रक्रिया निर्धारित करतो, तेव्हा घटनेच्या अनुच्छेद २२६ अंतर्गत विवेकाधीन उपाय लागू करण्यापूर्वी त्या विशिष्ट वैधानिक उपायांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. वैधानिक उपायांच्या समाप्तीचा हा नियम म्हणजे धोरण, सुविधा आणि विवेकाधिकाराचा नियम आहे. आणि

२७.६ ज्या प्रकरणांमध्ये वस्तुस्थितीचे आक्षेपित प्रश्न आहेत, उच्च न्यायालय रिट याचिकेत अधिकार क्षेत्र नाकारण्याचा निर्णय घेऊ शकते. तथापि, जर उच्च न्यायालयाचे असे मत असेल की वादाच्या स्वरूपासाठी त्याच्या रिट अधिकारक्षेत्राचा वापर करणे आवश्यक आहे, तर अशा दृष्टिकोनात सहजपणे हस्तक्षेप केला जाणार नाही.

(जोर दिला आहे)

३७. सर्वोच्च न्यायालयाने यावर भर दिला आहे की जेव्हा एखादा अधिकार एखाद्या

कायद्याद्वारे निर्माण केला जातो, जो स्वतःच अधिकार किंवा दायित्व लागू करण्यासाठी उपाय किंवा प्रक्रिया निर्धारित करतो, तेव्हा संविधानाच्या कलम २२६ अंतर्गत विवेकाधीन उपाय लागू करण्यापूर्वी त्या विशिष्ट वैधानिक उपायाचा अवलंब करणे आवश्यक आहे कारण वैधानिक उपायांचा वापर संपवण्याचा नियम हा धोरण, सोय आणि विवेकाधिकाराचा नियम आहे.

३८. रिट अधिकारक्षेत्राच्या वापरावर नियंत्रण ठेवणारी उपरोक्त तत्त्वे लक्षात घेता, अपीलच्या स्पष्ट वैधानिक उपायाच्या पार्श्वभूमीवर, प्रकरणाच्या तथ्यांकडे परत जाऊन, याचिकाकर्त्याच्या तक्रारीचे सार असे आहे की याचिकाकर्त्याला सुनावणीची प्रभावी संधी दिली गेली नाही कारण नैसर्गिक न्यायाच्या मूलभूत तत्त्वांचे उल्लंघन झाले होते. प्रामुख्याने, याचिकाकर्त्याला तक्रारदाराची उलटतपासणी घेण्याची संधी देण्यात आली नाही आणि साक्षीदारांची वैयक्तिक तोंडी सुनावणी दिली गेली नाही या कारणास्तव याचिकाकर्ते.

३९. पॉश कायद्यातील कलम ११ तक्रारीच्या चौकशीच्या संदर्भात तरतुदी करते. कलम ११ च्या पोट-कलम (१) च्या दुसऱ्या तरतुदीत अशी तरतूद आहे की, जेथे दोन्ही पक्ष कार्यरत आहेत, तेथे पक्षांना चौकशीच्या वेळी सुनावणीची संधी दिली जाईल आणि निष्कर्षाची प्रत दोन्ही पक्षांना उपलब्ध करून दिली जाईल ज्यामुळे ते समितीसमोर निष्कर्षाविरुद्ध प्रतिनिधित्व करू शकतील. पॉश नियम २०१३ चा नियम ७ तक्रारीच्या चौकशीच्या पद्धतीचे नियमन करतो. नियम ७ च्या उपनियम (२) मध्ये असे म्हटले आहे

की तक्रारीची एक प्रत प्रतिवादीला सात कामकाजाच्या दिवसांच्या कालावधीत दिली जावी. नियम ७ च्या उप-नियम (३) मध्ये अशी तरतूद आहे की प्रतिवादीने दहा दिवसांच्या कालावधीत त्याच्या कागदपत्रांच्या यादीसह आणि साक्षीदारांची नावे आणि पत्ते यादीसह तक्रारीचे उत्तर दाखल केले पाहिजे. उपनियम (४) मध्ये असे आदेश देण्यात आले आहेत की, तक्रार समितीने नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांनुसार तक्रारीची चौकशी करावी. नियम ७ च्या उप-नियम (६) मध्ये एखाद्या पक्षाचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी कायदेशीर व्यावसायिकाला हजर राहण्यास मनाई आहे. पॉश नियम, २०१३ अंतर्गत, औपचारिक पद्धतीने पुरावे नोंदवण्याची कोणतीही तरतूद नाही. याउलट, साक्षीदारांना उलटतपासणी घेण्यास भाग पाडून पुरावे नोंदवण्यास मनाई नाही.

४०. पॉश कायद्याच्या कलम ११ आणि पॉश नियमांच्या नियम ७ मधील तरतुदींचे एकत्रित वाचन केल्यास असे सूचित होते की तक्रार समिती पक्षकारांना सुनावणीची संधी देण्यास बांधील आहे. नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे पालन करण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. तथापि, तक्रार समिती कार्यपद्धती आणि पुराव्यांच्या कठोर नियमांनी बांधलेली नाही. तक्रार समितीच्या स्थापनेचा उद्देश आणि तक्रार समितीने करावयाच्या कामकाजाचे स्वरूप लक्षात घेतले, तर तक्रार समितीच्या कार्यपद्धतीच्या किंवा पुराव्यांच्या कठोर नियमांनी किंवा पुराव्यांच्या बंधनांपासून मुक्त राहण्याची या राजवटीची अपरिहार्यता स्पष्ट होते.

४१. तक्रार समितीने केलेली चौकशी ही मूलतः वस्तुस्थिती शोधण्याची चौकशी आहे. निशा प्रिया भाटिया विरुद्ध केंद्र सरकार आणि अन्य ((२०२०) १३ सर्वोच्च न्यायालयातील खटले ५६) प्रकरणांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाच्या तक्रारीवर कारवाई करण्यासाठी कायदेशीर यंत्रणा पॉश कायदा आणि त्याअंतर्गत तयार केलेल्या नियमांच्या अधिनियमासह योग्य प्रकारे रेखाटली गेली आहे. पॉश कायद्यांतर्गत चौकशी ही सत्यशोधक स्वरूपाची स्वतंत्र चौकशी आहे. पॉश कायद्यांतर्गत सत्यशोधन चौकशी केल्यानंतर, हे प्रकरण संबंधित विभागीय नियमांनुसार विभागाच्या चौकशीसाठी विभागाकडे जाते आणि त्यानुसार कारवाई केली जाते.

४२. उलटतपासणीचा अधिकार नाकारल्यास प्रत्येक प्रकरणात चौकशी दूषित होईल असा पूर्वग्रह निर्माण करणे आवश्यक नाही. जेव्हा मूलभूत तथ्यांवर वाद होत नाही, तेव्हा उलटतपासणीची औपचारिक संधी न मिळाल्यास निर्णय दूषित होऊ शकत नाही. या संदर्भात, के. एल. त्रिपाठी विरुद्ध एसबीआय ((१९८४) १ एससीसी ४३) च्या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाचा एक उपयुक्त संदर्भ दिला जाऊ शकतो , ज्यामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने खालीलप्रमाणे कायदा स्पष्ट केला :

"२९. आमचे मत आहे की श्री गर्ग यांचे म्हणणे बरोबर आहे की नैसर्गिक न्यायाच्या नियमांमध्ये आम्ही आधी नमूद केलेल्या गुन्हेगार अधिकाऱ्याला संबंधित साक्ष देण्याची संधी दिली आहे आरोप किंवा त्याच्यावरील आरोप

नाकारण्यासाठी. दुसरे म्हणजे, त्यांनी सादर केले की जरी नियमांना कोणतेही वैधानिक बळ नव्हते आणि जरी पक्षाने स्वतः ला कराराने बांधले असले तरी, त्याने कर्मचारी नियम स्वीकारला होता, तरीही वैधानिक महामंडळाशी असा कोणताही करार होऊ शकत नाही जो एखाद्या कर्मचाऱ्याची सेवा समाप्त करण्यासह घरगुती चौकशीच्या बाबतीत नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे उल्लंघन करतो. या संदर्भात श्री गर्ग यांच्या मूलभूत निवेदनाशी आम्ही सहमत आहोत, परंतु आम्हाला असे आढळले आहे की आम्ही यापूर्वी नमूद केलेल्या संबंधित नियमांचे पालन केले गेले आहे, जरी नियम वाचले गेले आहेत की नैसर्गिक न्यायाची आवश्यकता या नियमांमध्ये अंतर्भूत आहे किंवा नैसर्गिक न्यायाची अशी मूलभूत तत्वे अंतर्भूत केली गेली आहेत, या प्रकरणात दिलेल्या आदेशाच्या संदर्भात नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे कोणतेही उल्लंघन झालेले नाही. स्टेट बँक ऑफ इंडियासारख्या वैधानिक महामंडळांच्या एखाद्या अधिकाऱ्याविरुद्ध किंवा कर्मचाऱ्याविरुद्ध प्रतिकूल किंवा दंडात्मक परिणामांचा समावेश असलेल्या आदेशाच्या संदर्भात, एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीस लागू असलेल्या नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांनुसार परिस्थितीच्या आवश्यकतांशी सुसंगत आरोपांची चौकशी करणे आवश्यक आहे. म्हणून नैसर्गिक न्यायाच्या एखाद्या विशिष्ट तत्वाचे

उल्लंघन झाले आहे की नाही हे आरोपांच्या स्वरूपाच्या पार्श्वभूमीवर, अशा चौकशीचे नियमन करणाऱ्या कोणत्याही वैधानिक किंवा संबंधित नियमांच्या पार्श्वभूमीवर केलेल्या तपासाच्या स्वरूपाच्या पार्श्वभूमीवर निर्णय घेणे आवश्यक आहे. येथे नैसर्गिक न्यायाच्या उल्लंघनाची तक्रार अशी होती की त्याच्या अनुपस्थितीत गोळा केलेल्या सामग्रीचे खंडन करण्याची संधी त्याला दिली गेली नाही. जे. आर. लुकास यांनी ऑन जस्टिसमध्ये पाहिल्याप्रमाणे, नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे, जर आपण असे म्हणू शकतो तर, सेंट ऑगस्टीन (डी डुआबस एनिमाबस, XIV, २२ जे. पी. मिग्रे, पीएल. ४२, ११०) यांनी प्रथम तयार केलेल्या "ऑडी अल्टरम पार्टम" (दुसऱ्याचेही ऐका) या वास्तविक वाक्यांशातून उद्धवली आहे.

.....

३२. प्रशासकीय, न्यायिक किंवा अर्ध-न्यायिक कृतींमध्ये न्याय्य खेळ ही मूलभूत संकल्पना आहे. कृतीतील न्याय्य खेळाची संकल्पना पक्षांमधील विशिष्ट लीसवर अवलंबून असणे आवश्यक आहे. जर एखाद्या व्यक्तीची विश्वासार्हता संशयास्पद असेल किंवा ज्याने साक्ष दिली असेल किंवा ज्या व्यक्तीने साक्ष दिली असेल त्या व्यक्तीचे म्हणणे किंवा विधान वादात असेल तर, उलटतपासणीचा अधिकार अपरिहार्यपणे कृतीत न्याय्य खेळाचा भाग असणे आवश्यक आहे, परंतु जेथे तथ्यांबद्दल कोणतेही

स्पष्टीकरण नाही परंतु परिस्थितीचे काही स्पष्टीकरण आहे तेथे कृतीत न्याय्य खेळाचे औचित्य सिद्ध करण्यासाठी उलटतपासणीची आवश्यकता नाही. जेव्हा वस्तुस्थितीच्या प्रश्नावर कोणताही वाद नव्हता, तेव्हा एखाद्या आदेशाने व्यथित झालेल्या पक्षाला कोणताही वास्तविक पूर्वग्रह निर्माण केला गेला नाही, उलट तपासणीची कोणतीही औपचारिक संधी नसल्यामुळे तो निर्णय निष्पक्षपणे अवैध ठरत नाही किंवा दूषित होत नाही. हे अधिक तेव्हाच घडते जेव्हा ज्या पक्षाविरुद्ध आदेश पारित केला गेला आहे तो वस्तुस्थितीवर वाद घालत नाही आणि आवृत्तीची सत्यता किंवा निवेदनाची विश्वासार्हता तपासण्याची मागणी करत नाही.

३३. ज्या पक्षकाराला त्याच्या पाठीमागे गोळा केलेल्या नोंदीवरून किंवा साक्षीतून पुराव्यांच्या सत्यतेवर वाद घालायचा नाही, तो पुढील कोणत्याही मागणीत यशस्वी होण्याची अपेक्षा करू शकत नाही, विशेषतः जेव्हा उलटतपासणीची संधी मागितली गेली नव्हती आणि निवेदनाच्या सत्यतेबद्दल कोणताही वाद नव्हता. जेव्हा वस्तुस्थितीबद्दल वाद नसतो किंवा वादग्रस्त तथ्यांवर वजन दिले जात नाही, परंतु केवळ कृत्यांचे स्पष्टीकरण दिले जाते, तेव्हा उलटतपासणीची संधी नसल्यामुळे अशा प्रकरणांमध्ये कोणताही पूर्वग्रह निर्माण होत नाही."

(जोर दिला आहे)

४३. उपरोक्त टचस्टोनवर, प्रकरणाच्या तथ्यांकडे पुन्हा लक्ष देऊन, या प्रकरणाच्या प्रथमदर्शनी मूल्यांकनावर, (याचिकाकर्त्याकडे अपीलाचा वैधानिक उपाय आहे या वस्तुस्थितीची जाणीव असल्याने, आणि प्रकरणाच्या गुणवत्तेवर मत व्यक्त करण्याच्या उद्देशाने) या न्यायालयाला असे आढळले आहे की याचिकाकर्त्याने आयटम १ मधील निष्कर्षावर आक्षेप घेतला होता, प्राथमिक निष्कर्ष अहवालाच्या भाग III च्या ४, ५, १३, १४ आणि १५ आणि याचिकाकर्त्याने आयटम १, ४, ५ आणि १३ मध्ये नमूद केलेल्या घटना मान्य केल्या होत्या. आयसीसीने घटक १४ मध्ये नमूद केलेली घटना साक्षीदारांच्या निवेदनाच्या आधारे सिद्ध झाली असे म्हटले आहे. तर आयटम १५ मध्ये, हे नोंदवले गेले की आरोप अनिर्णायक होता.

४४. अशा प्रकारे उद्भवणारी परिस्थिती अशी आहे की आयटम १, ४, ५ आणि १३ मध्ये नमूद केलेल्या मूलभूत तथ्यांवर वाद नव्हता, जरी याचिकाकर्त्याचा हेतू आणि समितीने काढलेले निष्कर्ष वादात ठेवले जाऊ शकतात. या परिस्थितीत, या न्यायालयाचे असे मत आहे की साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्याची संधी नाकारल्यामुळे असा पूर्वग्रह निर्माण झाला नाही की रिट अधिकारक्षेत्राचा वापर करून, चौकशीला अपक्षेपण करण्याची हमी दिली जाईल.

४५. त्याचप्रमाणे, याचिकाकर्त्याला तोंडी सुनावणी दिली गेली नाही आणि म्हणूनच सुनावणीची प्रभावी संधी नाकारली गेली, हे कारण निःसंकोचपणे सहन केले जाऊ शकत नाही. प्रत्येक प्रकरणात पीडित व्यक्तीला तोंडी सुनावणी देणे बंधनकारक नाही. हातातील प्रकरणात, याचिकाकर्त्याला प्राथमिक निष्कर्ष देण्यात आले होते आणि त्या प्राथमिक निष्कर्षाविरुद्ध प्रतिनिधित्व करण्याची संधी देण्यात आली होती हे दर्शविणारी सामग्री आहे. धर्मपाल सत्यपाल लिमिटेड विरुद्ध उप.कॉम. केंद्रीय उत्पादन शुल्क, गुवाहाटी आणि इतर ((२०१५) ८ एससीसी ५१९) परिच्छेद ३८ मधील निरीक्षणे उपदेशात्मक आहेत आणि म्हणूनच खाली काढली आहेत :

"३८. पण या प्रकरणाचा शेवट नाही. ऑडी अल्टरम पार्टमच्या तत्त्वावरील कायदा वर नमूद केलेल्या पद्धतीने प्रगती करत असताना, त्याच वेळी, न्यायालयांनी वारंवार टिप्पणी केली आहे की नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे ही अतिशय लवचिक तत्त्वे आहेत. ते कोणत्याही स्ट्रेटजॅकेट फॉर्म्युलामध्ये लागू केले जाऊ शकत नाहीत. हे सर्व कोणत्या प्रकारचे कार्य केले जाते आणि एखाद्या व्यक्तीवर किती प्रमाणात परिणाम होण्याची शक्यता आहे यावर अवलंबून असते. या कारणास्तव, उपरोक्त तत्त्वांचे काही अपवाद काही

विशिष्ट परिस्थितीत लागू केले गेले आहेत. उदाहरणार्थ, न्यायालयांनी
असे म्हटले आहे की एखाद्या व्यक्तीला प्रतिनिधित्व करण्याची
परवानगी देणे पुरेसे असेल आणि सर्व प्रकरणांमध्ये तोंडी
सुनावणीची आवश्यकता असू शकत नाही, जरी काही बाबींमध्ये,
प्रकरणाच्या स्वरूपावर अवलंबून, केवळ पूर्ण तोंडी सुनावणीच नव्हे
तर साक्षीदारांची उलटतपासणी देखील नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचा
आवश्यक सहवर्ती मानली जाते. त्याचप्रमाणे, मोठ्या शिक्षेशी
संबंधित सेवा प्रकरणांमध्ये शिस्तभंगाच्या कारवाईचा मार्ग,
आवश्यकता खूप कठोर आहे आणि वैधानिक नियमांनुसार देखील
पूर्ण संधीची कल्पना केली जाते. दुसरीकडे, ज्या प्रकरणांमध्ये
आरोपाची कबुली दिली जाते, जरी अशी औपचारिक चौकशी केली
जात नाही, तरीही अशा कबुलीवर आधारित शिक्षा कायम ठेवली
जाते. या कारणास्तव, काही विशिष्ट परिस्थितीत, निर्णयानंतरच्या
सुनावणीला देखील परवानगी दिली जाते. शिवाय, न्यायालयांनी
असे म्हटले आहे की काही विशिष्ट परिस्थितीत नैसर्गिक न्यायाची
तत्त्वे वेळ, ठिकाण, संभाव्य धोका इत्यादी विविध घटकांमुळे
वगळली जाऊ शकतात.

(जोर दिला आहे)

४६. उत्तर प्रदेश सरकार विरुद्ध सुधीर कुमार सिंग आणि इतर ((२०२१)१९ एससीसी ७०६) च्या बाबतीत, सर्वोच्च न्यायालयाच्या तीन-न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांच्या उल्लंघनाच्या परिणामाचा सखोल विचार केला आणि खालीलप्रमाणे तत्वांचा सारांश दिला :

"४२.१ नैसर्गिक न्याय हे न्यायपालिकेच्या हातात अन्यायावर उपाय करण्यासाठी योग्य प्रकरणांमध्ये पोहोचण्याचे एक लवचिक साधन आहे. ऑडी अल्टरम पार्टम नियमाचे उल्लंघन स्वतःच अधिक केल्याशिवाय असा निष्कर्ष काढू शकत नाही की पूर्वग्रह यामुळे होतो.

४२.१ जेथे कायद्याच्या प्रक्रियात्मक आणि / किंवा मूलभूत तरतुदी नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांना मूर्त रूप देतात, त्यांच्या उल्लंघनामुळे पारित केलेल्या आदेशांना अवैध ठरत नाही. येथे पुन्हा, फिर्यादीला पूर्वग्रह असणे आवश्यक आहे, कायद्याच्या अनिवार्य तरतुदीच्या बाबतीत वगळता, जी केवळ वैयक्तिक हितासाठीच नव्हे तर सार्वजनिक हितासाठी देखील कल्पित केली गेली आहे.

४२.३ नैसर्गिक न्यायाच्या उल्लंघनाची तक्रार करणाऱ्या व्यक्तीस कोणताही पूर्वग्रह केला जात नाही जेथे अशी व्यक्ती त्याच्याविरुद्धच्या

खटल्यावर किंवा त्याच्या विरोधात वाद घालत नाही. हे एस्टॉपेल(प्रतिष्ठंभ) संमती, माफी आणि आव्हान न देणे किंवा तथ्ये न स्वीकारणे किंवा वस्तुस्थितीची मान्यता न देणे या कारणास्तव होऊ शकते, ज्या प्रकरणांमध्ये न्यायालयाला तथ्यांवर असे आढळले आहे की नैसर्गिक न्यायाच्या उल्लंघनाची तक्रार करणाऱ्या व्यक्तीस कोणताही वास्तविक पूर्वग्रह झाला नाही असे म्हटले जाऊ शकते.

४२.४ ज्या प्रकरणांमध्ये तथ्ये स्वीकारली जाऊ शकतात किंवा निर्विवाद असल्याचे सांगितले जाऊ शकते आणि केवळ एक निष्कर्ष शक्य आहे, जेव्हा प्रत्यक्षात कोणताही पूर्वग्रह नसतो तेव्हा न्यायालय बाजूला सारण्याचे किंवा रिमांड करण्याचे निरर्थक आदेश देत नाही. हा निष्कर्ष न्यायालयाने एखाद्या प्रकरणाच्या तथ्यांच्या मूल्यांकनावर काढला पाहिजे, आणि एखाद्या व्यक्तीला नैसर्गिक न्याय नाकारणाऱ्या प्राधिकरणाने नाही.

४२.५ "पूर्वग्रह" अपवाद केवळ भीती किंवा फिर्यादीच्या वाजवी संशयापेक्षा अधिक असणे आवश्यक आहे. ती वस्तुस्थितीची बाब म्हणून अस्तित्वात असली पाहिजे किंवा पूर्वग्रहाच्या संभाव्यतेच्या निश्चित अनुमानावर आधारित असावी. नैसर्गिक न्यायाचे पालन न करण्यापासून वाहत आहे."

(जोर दिला आहे)

४७. उपरोक्त विचारांचा निष्कर्ष असा आहे की अपीलच्या वैधानिक उपायांची उपलब्धता असूनही, या प्रकरणाची तथ्ये अशा नाहीत की रिट अधिकारक्षेत्राच्या वापराची हमी दिली जाईल. परिणामी, याचिका फेटाळण्यास पात्र आहे.

४८. याचिकाकर्ते या खटल्यात प्रामाणिक असल्याने याचिका, न्यायालय हे निर्देश देणे योग्य मानते की, जर याचिकाकर्त्याने आजपासून चार आठवड्यांच्या कालावधीत अपील दाखल केले असेल तर, मर्यादेचा प्रश्न उद्भवल्यास याचिकाकर्त्याने या याचिकेवर खटला चालविण्यासाठी घालवलेल्या वेळेचा हिशेब केला जाऊ शकतो.

४९. म्हणून, खालील आदेश :

: आदेश :

(१) ही याचिका फेटाळण्यात येत आहे.

(२) जर याचिकाकर्त्याने पॉश कायद्याच्या कलम १८ अंतर्गत अपील दाखल केले तर, आजपासून चार आठवड्यांच्या आत, मर्यादेचा प्रश्न उद्भवल्यास, याचिकाकर्त्याने या याचिकेवर खटला चालवण्यात घालवलेला वेळ मोजला जाऊ शकतो.

(३) अत्यंत सावधगिरी बाळगून, हे स्पष्ट करण्यात येते की वरील विचार याचिकेची वैधता निश्चित करण्यापुरता मर्यादित आहे आणि या

न्यायालयाने या प्रकरणाच्या गुणवत्तेबद्दल कोणतेही मत व्यक्त केले आहे असे समजले जाऊ शकत नाही आणि जर अपील दाखल केले गेले तर सर्व पक्षांचे सर्व वाद अपीलीय प्राधिकरणासमोर विचारार्थ खुले असतील आणि अपीलीय प्राधिकरण वरील कोणत्याही निरीक्षणाने प्रभावित न होता त्याच्या स्वतःच्या गुणवत्तेनुसार आणि कायदानुसार अपीलाचा निर्णय घेईल.

(४) रिट याचिका निकाली काढण्यात आल्यामुळे, आयए/८०४०/२०२५ देखील निकाली काढण्यात येत आहे.

[न्यायमूर्ती श्री. एन. जे. जमादार]

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

=====